

ทัศนะของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า
ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ดัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

ชื่อบทความ: **ทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า**

ที่มา: **จำกดวงหน้าในอดีต ของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ**

หน้า 215-228, กรุงเทพมหานคร, 2522, 221 หน้า, 9.50 บาท

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า
ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ดัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

ทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

เราทราบกันแล้วว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระมหากษัตริย์ที่ ๔ แห่งราชวงศ์จักรี พระองค์ทรงเป็นราชบุตรองค์ที่ ๔๒ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่เป็นองค์ใหญ่ที่สุดในบรรดาสมเด็จพระเจ้าฟ้า ประสูติวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ได้ทรงผนวชเป็นภิกษุอยู่ถึง ๒๗ พรรษา เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อวันพุธเดือนห้าขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุล พ.ศ. ๒๓๕๔ เมื่อเสวยราชย์ มีพระชนม์ ๔๗ พรรษา ครองราชสมบัติอยู่ได้ ๑๘ ปี เสด็จสวรรคตเมื่อ วันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้น ๑๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๑๑ แปลว่ามีพระชนม์อยู่ครบ ๖๕ พรรษาพอดีไม่ขาดไม่เกินจนวันเดียว

ทัศนะของพระองค์ตามที่เราจะหาได้ จากพระราชหัตถเลขาและประกาศต่าง ๆ นั้น มีมากหลายที่รวบรวมมาไว้ในที่นี้ เป็นแต่เพียงส่วนหนึ่งและอาจแยกประเภทได้ดังนี้

ก. ฐานะของพระเจ้าแผ่นดิน

ในดอนรัชสมัยของสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระเจ้าแผ่นดินทรงลำบากพระทัยในเรื่องที่ว่าเรามีพระเจ้าแผ่นดินอยู่สองพระองค์ คือมีวังหน้า ซึ่งดำรงฐานะเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่สอง ต้องมีเรื่องระดุกัดอยู่เสมออีกประการหนึ่ง รัฐมนตรี หรือเสนาบดีในเวลานั้นประกอบขึ้นด้วยสมาชิกของตระกูลใหญ่ ๆ มีอำนาจเป็นที่เกรงขามของคนทั้งหลาย ตลอดจนถึงพระมหากษัตริย์เอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เป็นพระเจ้าแผ่นดินไทยองค์แรก ที่ต้องลี้ภัยจากต่อมพระองค์ ลงมาเป็นคนรับความกรุณาของราษฎร “ครั้งนี้ท่านทั้งปวงมีเมตตากรุณาให้ข้าเป็นใหญ่ในแผ่นดินข้าฯ ก็ได้ฉลองพระเดชพระคุณท่านทั้งปวงมานานถึง ๑๓ ปีแล้ว” เป็นพระกระแสรับสั่งในงานศพกรมหมื่นวิศนุการณิภาทร เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖

ความในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่ง ที่ทรงมีถึงทูตไทยที่ไปเจริญทางพระราชไมตรี ในราชสำนักพระเจ้าวิกตอเรีย ทรงเล่าถึงเรื่องรถม้าพระที่นั่งล้มลง มีผู้บาดเจ็บว่า

“ตัวข้านี้คนรักเท่าผืนหนัง คนชังเท่าผืนเสื่อก็คิดถึงจะไม่สู้มีใครรัก ก็คงมีคนรักบ้าง เหมือนท่านผู้อื่นบางที่ว่า คนรักมากแล้วก็มีคนชังบ้างเหมือนกันฉันใดเมื่อจะว่าในการที่ไม่เป็นวิสัยมนุษย์แล้ว ถึงผีसाงเทวดาที่ชังข้า ก็จะมี รักข้า ก็จะมีกรรมัง หรือใครมีบุญแล้วก็จะไม่มีแต่บุญไปทีเดียว จะมีบาปบ้าง ใครซาดาราดีดีแล้วก็มีร้ายบ้าง ตัวข้าถึงจะมีบาปมากก็จะมีบุญบ้าง ซาดาไม่ดีแล้วก็มีที่ดีบ้าง จึงได้เป็นเจ้าแผ่นดินอยู่ให้คนนั่งแข่งนอแข่งมาหลายปี จนคนที่แข่งตายไปก่อน ก็จะมีหัวล้านไปก่อนก็จะมี จะว่ามีเหตุทั้งนี้เพราะบุญท่านผู้อื่นทับ ผีसाงเทวดาของท่านผู้อื่นมาตัดบังเหียนม้าเสีย บุญของข้าก็ยังไม่ได้อยู่ ผีसाงเทวดาที่ยังรักข้าอยู่ก็ช่วยข้า มาจึงไม่วิ่งไปรถจึงไม่ได้ทับข้าและถูกข้าให้เป็นอันตรายหรือบาดเจ็บมากจนเสียดราชการ ข้าจึงขอบใจเทวดาที่ช่วยข้าหนักหนา

(พระราชหัตถเลขาถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์และเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี ลงวันศุกร์เดือนสิบ แรม หนึ่ง
ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

พระองค์ทรงเชื่อมั่นในอำนาจของเทวดา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาอีกหลายตอน
ดังนี้

“ในหลวงเทวดารักษา เมื่อคนทรยศ ไม่เชื่อตรงถึงเป็นลูกเป็นหลาน เทวดาคงไม่เข้า
ด้วย ยิ่งลูกยิ่งหลานทุกวันนี้เลี้ยงดูเสียเงินเสียทอง อุปถัมภ์บำรุงให้มากมันไม่เชื่อสัตย์ มันถือใจอี
ผู้หญิงของมากกว่า มันทำให้ต้องวิตก เทวดาคงไม่เข้าด้วย คงไม่มีความเจริญเลยเพราะมันอกตัญญู
แก่ในหลวง ที่เป็นพ่อเป็นปู่เป็นเจ้าบุญนายคุณ” (พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส
ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๙)

อีกตอนหนึ่งว่า-

“คนที่ไม่ได้เป็นคุณแก่ในหลวง เป็นแต่ผู้รับบุญคุณของในหลวง มาเนรคุณทรยศอย่างนี้
เทวดาคงชังมาก” (พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๙)

และอีกตอนหนึ่งว่า-

“ถ้าเทวดามี เทวดาคงเข้าด้วยในหลวง” (พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิว-
วิลาส ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๙)

เราลองพิจารณาเหตุอีกตอนหนึ่ง-

“แต่ยังขอบใจพระสยามเทวาธิราช เทวดาใหญ่รักษาแผ่นดินไทย และพระเสื้อเมืองทรง
เมือง พระกาลไชยศรี บรรดาที่มีชื่ออยู่ในคำประกาศน้ำพิพัฒน์สัตยานั้น ดูเหมือนยังเข้าด้วยใน
หลวงอยู่ หาเข้าด้วยใครไม่ ในหลวงถึงมีตระกูล บิดามารดาเป็นผู้สูงศักดิ์มาแต่ก่อนก็สิ้นวาสนา
เหมือนจมน้ำจมนทราย แต่บ่าวไพร่ของตัวก็ไม่ได้หมายว่าจะได้เป็นโตเป็นใหญ่ ก็ชะรอยเทวดาจะ
ช่วยคลุ่หลักผู้ใหญ่ให้ไปซุดไปคู้เอามาตั้งขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่ที่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินทั้งนี้
ครั้งจะว่าไปว่า ได้เป็นด้วยอำนาจเทวดา” (พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด
พ.ศ. ๒๔๐๙)

การที่ทรงอ้างถึงเทวดานั้น ไม่ใช่ทรงอ้างลอย ๆ ยังมีพระราชวิจารณ์แสดงว่าทรงเชื่อ
ว่าเทวดามีจริง ๆ เช่น

“มนุษย์โลกนี้ตามที่ปรากฏ ผู้ใหญ่ครองผู้น้อยหรือคนเป็นอันมากครองคนผู้เดียวหรือ
คนฉลาดครองคนโง่ ตามที่เห็น ๆ กันอยู่ แต่เมื่อพิจารณาที่ไปกลัวจะมีผู้ครองเบื้องบน ที่คนไม่ได้
เห็นด้วยตา ไม่ได้ยินด้วยหูจะเป็นผู้บันดาลอีกชั้นหนึ่ง ให้น้ำใจคนคิดผิด ๆ ไป หรือให้โรคภัยบังเกิด
มี เมื่อคนเป็นที่รังเกียจของคนเป็นอันมากอยู่อย่างไร ก็เป็นที่กีดขวางน้ำใจคนอยู่ด้วยประการนั้น”
(พระราชหัตถเลขา พระราชทานไปยังสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐)

เรื่องเกี่ยวกับวังหน้า เป็นเรื่องสำคัญมาก ใครจะสร้างความแตกแยกในเมืองไทยเวลา
นั้น ไม่มีวิธีใดดีกว่าหาทางให้วังหลวงกับวังหน้าขัดใจกัน ดังเรื่องที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ดังต่อไปนี้

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า
ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

“เครื่องทำเงินตราที่หนังสือพิมพ์กล่าวว่า ผู้ครองข้างอังกฤษให้ทำ จะถวายเป็นแก่เจ้าแผ่นดินสยามไทยนั้นเขาจะให้มาในพระบรมมหาราชวังนี้ หรือจะถวายเป็นบวรราชวังก็ยังไม่ทราบแน่ แต่ว่าข้าพเจ้าเป็นคนไม่สู้มีชื่อเสียงลือชาปรากฏ ท่านข้างโน้น ท่านก็เป็นผู้พอใจมีของประหลาดต่างกว้างขวางกว่าข้าพเจ้า ถ้าการนั้นเป็นของถวายเป็นพระบวรราชวังไป ครั้นมาถึงกรุง เครื่องนั้นก็จะเป็นของหนึ่งอยู่ เป็นแต่ของเครื่องเล่นไปเพราะการนำเงินตรา กฎหมายฝ่ายไทยมีได้แต่ข้างพระมหากษัตริย์ จะต้องคิดอ่านยกย้ายถ่ายเทว่ากันจนวายไป ผู้ครองข้างอังกฤษเขาจะเข้าใจอย่างไรก็ไม่ทราบ เพราะฉะนั้นให้สืบดูให้แน่ ถ้าผู้ครองข้างอังกฤษเขาคิดจะถวายเป็นแก่บวรราชวังแล้ว ก็อย่าว่าทুমเถียงแย้งชิงเลย คิดลงทุนสั่งเขาขอแก่ลอร์ดกรราเรนดอน ให้เขาทำให้ข้างพระมหากษัตริย์นี้ให้ได้ เขาจะให้ลงทุนก็ลงเถิด อย่าให้ข้าพเจ้าได้รับความอับยศ เพราะประสงค์อันนี้มานานแล้ว เพื่อจะกันเงินแดง” (พระราชหัตถเลขาถึงพระมนตรีสุริยวงศ์และเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี วังวันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ต้องทรงเอาใจพวกผู้ที่ไปลอนดอนในสมัยพระนางวิกตอเรียพวกทูตออกไป ก็ทรงเอาพระทัยใส่ในครอบครัวของทูตทุกคน เราลองอ่านความในลายพระหัตถเลขาต่อไปนี้ ก็เห็นพระราชหฤทัย

“อนึ่งบอกมาให้ทราบว่า ตั้งแต่ทูตไปแล้ว บุตรภริยา บ้านช่องของพวกทูตที่มีบรรดาศักดิ์ ซึ่งไปในการทูตครั้งนี้ ข้าพเจ้าจะช่วยรับระวังดูแลเอาใจใส่ บ้านพระยามนตรีสุริยวงศ์ และบ้านเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี ได้ให้เฒ่าแก่ไปเยี่ยมฟังการงาน และข่าวร้ายดี เว้นแต่วันสองวันที่บ้านสรรเพชภักดีได้สั่งให้พระรองเมือง และพระยามหาอำมาตย์ให้ช่วยระวังไฟฟืนด้วย ที่ภริยาป่วยอยู่ก็ให้กรมหลวงสรรคิลปรีชา และที่บ้านจมีนราชามาตย์ ก็ได้สั่งฟังมารดา ที่บ้านนายพิจารณ์สรรพกิจ ก็ได้ส่งเจ้าจอมมาดาอื่น บ้านหม่อมราโชทัย ก็ได้สั่งหม่อมเจ้าโสภณว่า บุตรภริยาป่วยไข้ประการใดก็ให้มาบอกจะได้ช่วยจัดหมอบให้ไปรักษา เมื่อมีถ้อยคำประการใดก็ให้มาบอก จะได้ช่วยเอาธุระพระยามนตรีสุริยวงศ์จงบอกให้รู้ทั่วกันเทอญ” (พระราชหัตถเลขา ถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์และหม่อมราโชทัย ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

แต่ท่านพวกทูตจะเกรงผิดทางการ หรือจะกลัวบารมีใครอยู่ก็ไม่ทราบ ไม่ยอมถวายรายงานโดยตรงถึงพระองค์ จนต้องทรงอ่อนวอนออกไปอย่างมากมายเช่นว่า

“ครั้งวันนั้น เวลาเย็นจึงทราบข่าว หนังสือที่วางเวรกรรมทำนั้น เจ้าพระยาวรวิงศ์มหาโกศาธิบดี ไปอยู่ในเมืองนครชัยศรี พระยาราชานุประพันธ์ก็ไปอยู่ในเมืองตราดหลายวันแล้ว ไม่มีใครฉีกออก ได้ฉีกออกแต่ของเสมียนตรากรมท่า ก็เป็นหนังสือเล็กไม่มีความพระยาพิพัฒน์โกศาจึงมาทูลกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๆ บังคับให้ฉีกออกแล้วเอาให้ข้าอ่าน เป็นแดนคนอื่นอ่านแล้วอ่านเล่า เขาอ่านให้ฟังทีเดียว แล้วเขาก็เอาไปเสีย ไม่ได้ฉบับไว้ ความเขาก็จำไม่ได้ เจ้าพระยาวรวิงศ์มหาโกศาธิบดี ก็ยังไม่มาจนวันนี้ข้าจะว่าอะไรมาก็เป็นธุระของข้าแล้ว ด้วยความในหนังสือไม่มีชื่อว่ามีใครรับทูลเลย ข้าเป็นคนกินแดนดอก เขาอ่านให้ฟังแล้วเขาก็เอาฉบับไปเสีย” (พระราชหัตถเลขา ถึงทูลานุทูตรวมกัน ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่นิยมนำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า

ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ดัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

อีกฉบับหนึ่งว่า

“การทูตครั้งนี้ข้าวิตกนิก ถ้าเป็นอย่างนี้แล้วข้าจะรู้งานรู้การที่นี้ยากนัก ด้วยหนังสือที่บอกมา ไม่ได้ออกชื่อข้า วางเวรกรรมทำไมได้สั่งให้กราบทูล เขาจะบอกก็ได้เขาไม่บอกก็ไม่ว่า ข้าจะเล่าให้ฟังสักเพียงไรก็จะรู้แต่เพียงนั้น จะเขียนหนังสือว่ากระไรออกมาบ้างตามเหตุก็จำความในหนังสือที่ส่งเข้าไปไม่ได้ ด้วยต้นหนังสือไม่ได้อยู่ที่ตัว อนึ่งหนังสือวางเวรนั้น เขาก็อ่านที่กลางห้องพระโรงกลางสนามจันทร์ ถ้าข่าวที่ทูตไปตีก็เป็นเกียรติยศ ถ้าไปไม่ตีก็จะอึ้งอ้อฤาษาปรากฏอภัยศอยเขาค็อนจะเรียกเอามาอ่านเองก็ไม่มีมงคล ด้วยเป็นชื่อเขาค็อน ไม่ใช่ชื่อข้า” (พระราชหัตถเลขา ถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

แล้วก็ไม่ได้ทรงรับจดหมายทูต เมื่อไม่ทรงทราบว่าจะทำประการใด ก็ต้องอ้อนวอนให้ทูตสงสาร

“ขอท่านทูตทั้งปวงเอ็นดูข้าพเจ้าว่า วานอังกฤษเขาเขียนเป็นคำ เป็นเลข และอักษรอังกฤษให้ถี่ถ้วนแล้วฝากให้ตัวข้าพเจ้าเองที่เดียวฉบับหนึ่ง จะได้หรือไม่ถ้าฝากคนอื่นฉบับนั้น เขาก็จะเอาของเขาไปเสีย ข้าพเจ้าอ่านหรือฟังครั้งเดียวจำไม่ได้” (พระราชหัตถเลขา ถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน ลงวันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

เมื่ออ้อนใครไม่สำเร็จ ก็หันไปทรงอ้อนวอนเจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี ซึ่งทรงถือว่า เป็นคนสนิทสนม ขอให้เอ็นดูแก่พระองค์ ให้ได้ทรงรับจดหมายโดยสักฉบับหนึ่งดังนี้-

“การที่จะเขียนหนังสือถึงตัวข้าเอง ดังให้อย่างมานี้ ถึงท่านพระยาราชทูต และตรีทูต และหม่อมราชโชนัยและข้าหลวงสองนาย เขาจะไม่ยอมก็จะทำเป็นหนังสือลับมา แต่พ่อเพ็งคนเดียวเถิด ด้วยพ่อเพ็งเป็นคนเดิมต้นเรือของข้า เสียใจนักที่ไม่ได้หนังสือฝากตรงตัวเท่านั้นทูตไปทั้งที่นานถึง ๔ เดือนมาแล้ว” (พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี ลงวันอังคาร เดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

วันหนึ่ง มีหนังสือห่อใหญ่จ่าหน้าทูลเกล้าถวายทรงดีพระราชหฤทัย เปิดห่อหนังสือด้วยพระองค์เอง เป็นหนังสือที่ท่านพวกทูตมีถึงคนอื่นทั้งนั้น ไม่มีถึงพระองค์เองเลยสักฉบับเดียว ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาดังต่อไปนี้

“หนังสือห่อนั้น ได้ถึงมือข้าพเจ้าในวันจันทร์แรม ๖ ค่ำ เดือนอ้าย ข้าพเจ้าได้แก้ออกดู เพราะในห่อนั้นสลักหลังเป็นตัวอังกฤษว่า ถึงข้าพเจ้าเอง จึงได้แก้ออกเป็นหนังสือถึง ๘ ฉบับ หรือ ๙ ฉบับ สลักหลังว่าวางเวรกรรมท่าฉบับหนึ่ง วางเวรกลาไหมฉบับหนึ่ง ถึงพระยารวงศ์พิพิธสองฉบับ ถึงพระยาวิสูตรโกศาฉบับหนึ่ง ถึงคุณบ้านล่างหรือบ้านกลางอย่างไรมิรู้ฉบับหนึ่ง ถึงคณะอะไรมิรู้จำไม่ได้แล้ว หนึ่งหรือสองฉบับสืมเสียแล้วถึงหลวงปักษา หลวงนาวาฉบับหนึ่ง เป็นแปดหรือเก้าฉบับด้วยกัน ข้าพเจ้าเห็นว่าไม่มีถึงข้าพเจ้าสักฉบับเดียวข้าพเจ้าก็ไม่ได้แก้ออกอ่านดอก คือให้ท่านกรมท่าไปต่อหน้ากรมวงศา” (พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน ลงวันอังคาร แรม ๗ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ดัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

แล้วยังทรงอ่อนวอนต่อไปอีกว่า แม้จะไม่เขียนถึงพระองค์เอง จะเขียนถึงเจ้าจอมที่เป็นพี่น้องกับพวกทูตก็ได้ แต่ขอให้ทรงอ่านด้วย

“ขุนนางหรือมหาดเล็กตำรวจ ที่เรียกว่าข้าราชการของเจ้าแผ่นดิน เขาตั้งบ้านเรือนอยู่ไกล ๆ เขามาเป็นเวลา บางวันก็ไม่มาหนังสือทูตบอกมาถึงเขา ให้บอกแก่ข้าพเจ้า เขาอ่านทีเดียวแล้วเขาก็เอาไปเสีย ไม่ได้ฉบับไว้ ถึงที่จะเขียนหนังสือตอบไปก็จำไม่ได้หรือลืมไปจะอ่านอีก ก็ไม่มีฉบับอยู่ที่ตัว ครั้นจะให้ไปตามเอามาก็ช้าลำบากไป ถึงอย่างไรท่านจะเขียนฝากให้ถึงเมียข้าพเจ้าบ้างเป็นไร ดึกว่าที่จะเขียนฝากขุนนางด้วยเมียของข้าพเจ้าอยู่ในวังหมด ไม่ได้อยู่บ้านต่างหากถึงกระนั้นจะฝากถึงเมียที่โกธกันอยู่ ก็จะไม่ได้อ่าน ต่อให้ถึงเมียชอบกันอยู่ เมื่ออยากจะอ่านเมื่อไรจะได้เรียกเอามาอ่านเมื่อนั้น เมียคนไรดีกันอยู่ เมียคนไรโกธกันสรรเพชภักดีทราบอยู่หมดแล้ว” (พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน ลงวันอังคาร เดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

อะไร ๆ ไม่พ้นความพยายาม ได้ทรงพยายามอ่อนวอนทูตมาถึง ๘ เดือน ในที่สุด ก็ทรงรับจดหมายที่กราบบังคมทูลถึงพระองค์โดยตรง ความในพระราชหัตถเลขาต่อไปนี้ แสดงให้เห็นว่าทรงดีพระทัยมาก ในการที่ได้ทรงรับจดหมายของทูต

“ครั้งนี้ได้หนังสือที่ใส่ถึงเหลือง ๓ ฉบับ มีความเป็นอันน่าฟัง เป็นที่ยินดีได้ไว้กับตัว เทียบอ่านให้คนโน้นฟังคนนี้ฟัง เป็นเกียรติยศหนักหนา แต่ถึงกระนั้นก็ได้ด้วยความลำบาก” (พระราชหัตถเลขาถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์และเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี ลงวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

ข. ความเอาพระทัยใส่

พระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ทรงเอาพระทัยใส่ในกิจการต่าง ๆ เราลองอ่านเท่าที่ตัดต่อมา ๒-๓ อันนี้จะเห็นได้

“อนึ่งจงบอกกรมหมื่นวรจักรธรรมาภาพ ว่าให้เอาใจใส่ใครเจ็บใครไข้อะไร หมอวังหลวงวังหน้าก็มี ให้เกณฑ์ไปรักษาให้ดี ให้ค่อยตายน้อย ๆ เข้า หากไม่ก็ต้องสั่งหน้าเพลิงเผาบ่อย ๆ นะ” (พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส มีในต้นฉบับ ไม่ลงวันเดือนปีพระราชทานข่าวเรื่องเสด็จกรุงเก่า และทรงกำกับให้ระวังราชการ)

ทรงระลึกถึงพระโอรสและพระราชธิดา ดังแจ้งอยู่ในพระราชหัตถเลขาต่อไปนี้

“พ่อขอสั่งแก่ตัวเจ้าไว้ ทรัพย์ที่มีหวังว่าจำนวนผูกติดกับหนังสือนี้ มีตราของพ่อปิดไว้เป็นสำคัญเท่านี้พ่อให้เจ้าคนเดียว ตัวเจ้าเมื่อโตใหญ่อายุได้ ๑๖ ปีแล้ว จงคิดอ่านเอาเป็นทุนทำมาหากินเลี้ยงตัวต่อไป และใช้สอยตามสมควรเถิด” (พระบรมราชาวาทพระราชทานเงินพระเจ้าลูกเธอ พ.ศ. ๒๓๙๙)

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ดัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

ทรงระลึกถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยิ่งกว่าใคร ๆ อยู่เสมอ

“คิดถึงแต่ใจพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแหละมากกว่าผู้อื่นสิ่งอื่น เป็น-
ความสัตย์จริง เพราะท่านเป็นหัวใจแผ่นดิน” (พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิท พ.ศ.
๒๓๙๕)

ต่อไปนี้เป็นพระราชวิจารณ์ เรื่องรอยพระพุทธรูป

“พระบาทนั้น เป็นของคนทำหรือพระพุทธรูปเจ้าทำตาแลดูพอรู้ คิดดูพอเป็น ว่าตัวใจ
ความสั้น ถ้าเป็นของพระพุทธรูปเจ้าทำ ลายจะละเอียด และจะไม่มีรอยสกัด และที่ปลายพระบาทเช่น
พระบาท จะเหมือนกับลายเขียนจริง ๆ จะไม่เป็นฝีมือเคอะ ๆ โง่ ๆ เก้อ ๆ หรือหนึ่งเล่า คงจะมี
เทวดามนุษย์ปรนนิบัติอยู่เสมอแต่ต้นศาสนาจนบัดนี้จะไม่เป็นของที่ผุ พังมีขึ้นใน ๒๐๐ ปีเศษ
ลงมา หรือที่นั่นเทวดาก็จะไปรักษา ไฟจะไม่ไหม้ ขโมยจะไม่ลัก และที่นั่นจะไม่เป็นที่สิงสู่ของ
พระสงฆ์ที่หลอกลวง และนักเลงคนพาลต่าง ๆ เกิดเป็นขึ้นที่นั่น ก็เพราะมีคนหลงศรัทธาเหลือ-
หลายทุ่มเทแตกตื่นทำบุญอย่างว่ามาแล้ว การหลอกลวงและการเป็นนักเลงจึงมีขึ้น ก็อันผู้หญิงนั้น
สำคัญนัก ด้วยจะไปพระบาท ล้อออยด้วยเรื่องจะไปพระบาททุกหนทุกแห่ง ไม่ล้อออยก็แต่ที่รู้ว่า
ผัวไม่กลัวเมียอย่างหนึ่ง ไม่ศรัทธา ไม่เชื่อในพระบาทอย่างหนึ่งจึงไม่กล้าล้อออย รบให้
พาไป แต่ถึงกระนั้น ผัวที่ไม่เชื่อพระบาท ฝ่ายเมียก็ลอบไปนิทาแก่พวกที่ร้านพระบาทด้วยกัน ว่า
ผัวนั้นพระยามารดลใจ และเป็นคนนรกจกเปรตบาปหนา ไม่เชื่อไม่ศรัทธาเลื่อมใสในพระบาท อัน
ผู้หญิงนี้ คิดถึงเรื่องราวพระบาทแล้วถึงลูกถึงหลานและเมียก็ให้ขังนัก ก็ด้วยเหตุนี้ จึงได้ประกาศ
แล้วว่า เจ้านายผู้หญิงก็ดี หรือเมียก็ดีใครอยากจะไปพระบาทก็ให้บอกเถิด จะให้สนมกรมวังเขา
พาไป พระสงฆ์ที่หากินด้วยพระบาท ก็จะได้หลอกไปปอกลอกต่าง ๆ ตามสบายใจ” (พระราช-
หัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๙)

เมื่อพวกราชทูตไปลอนดอน ก็ทรงเอาพระทัยใส่สั่งสอนทุก ๆ อย่าง ตลอดจนพิมพ์นาม
บัตรพระราชทานออกไปแล้ว ทรงอธิบายวิธีใช้ให้ไปด้วยว่า

“อึ้งชื่อพระยามนตรีสุริยวงศ์ และเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี และจมีนมนเฑียรพิทักษ์
หม่อมราโชทัย จมีนราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ทั้งหกชื่อนั้นแต่ก่อนให้ไปตีพิมพ์ก็ยังไม่ออกอยู่ ยัง
ไม่ทันแก่ให้ตี ได้ให้ไปกับจมีนสรรเพชภักดีแล้วครั้งหนึ่ง บัดนี้ได้แก้ไขตีพิมพ์แล้วใหม่ ฝากมาให้
ด้วยกับหนังสือฉบับนี้คนละห่อ ทั้งหกจงแจกกันเถิด เอาไว้เมื่อใครเขาถามชื่อ จะได้ให้เขาแผ่นหนึ่ง
ไม่ต้องเขียนอะอะกัน หรือเมื่อไปหาใคร ๆ ไม่พบตัวเขา ก็จงฝากไว้ให้แผ่นหนึ่ง เป็นค่านับตาม
ธรรมเนียมอังกฤษหรือจะให้เขาทำไฟเผา ๆ ดี สำหรับตัวเขา ก็เอาตามอย่างที่เขาไปครั้งนั้นนั้นเถิด”
(พระราชหัตถเลขา ถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์และหม่อมราโชทัย ลงวันพฤหัสบดี เดือนเก้า ขึ้นเก้าค่ำ
ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

คำว่า “ไฟ” ในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ ก็ทรงหมายความถึงนามบัตรนั่นเองแต่คำว่า
นามบัตร ยังไม่เกิดขึ้นในภาษาไทย จึงทรงเรียกว่าไฟ

พระราชหัตถเลขาต่อไปนี้ แสดงให้เห็นว่าทรงหนักพระทัยในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ
เพียงไร เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สวณไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่นิยนาให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า

ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

“ลายพระราชหัตถเลขา ลงในพระราชสาส์นแล้วได้มีรับสั่งโปรดให้คัดลงในสำเนาทุกฉบับ ทั้งไทย อังกฤษ ให้เหมือนกัน แต่พระศรีสุนทรโวหารทำเลอะน้ก เข้าใจผิดไป เขียนเสียที่อื่นต่างหาก งามายชมชาน เพราะจ้งไรกินของโสโครกเมียทุกวัน ไม่คิดการที่จะประมาณราชการคิดแต่แค่จะไปนอนกับเมียอย่างเดียว วิตกอยู่กลัวไม่ถูก ใต้ให้แก้บอกว่แก้แล้ว แต่จะแก้หรือไม่แก้ก็ไม่ทราบเลยพูดแต่พอพันปาก ทำแต่พอพันมือ” (พระราชหัตถเลขาถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ และหม่อมราโชทัย ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

ค. เรื่องเกี่ยวกับประเทศเขมร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเสนาหองค์พระนโรดมรากับพระราชบุตรลายพระหัตถ์ต่อไปนี้แสดงให้เห็นว่า ทรงพยายามสนิทสนมกับองค์พระนโรดมเพียงไร

“จดหมายนั้นข้าพเจ้าให้มาถึงเธอทั้งสอง ก็เป็นการนอกธรรมเนียมเหมือนกับลุงป้า อา น้า ให้มาถึงหลาน เพราะเห็นแก่องค์สมเด็จพระหริรัถย์รามมหาอิศราธิบดี ผู้บิดาเคยรักใคร่สนิทสนมมาแต่ก่อน มิให้เป็นแต่หน้ามือหลังมือ ว่าเป็นเจ้าประเทศราชเมืองขึ้นเท่านั้นบัดนี้องค์สมเด็จพระหริรัถย์ หาชีวิตไม่แล้ว บุตรชายหญิงมีอยู่เท่าไร ข้าพเจ้ารู้จักตัวก็ดี ไม่รู้จักตัวก็ดี ข้าพเจ้าเมตตาปราณีหมดทุกคน คิดว่าเหมือนลูกหลานของตัวเองเป็นความสัตย์จริง” (พระราชหัตถเลขาถึงองค์พระนโรดมและองค์พระหริราชคณีย์ ณ กรุงกัมพูชา พ.ศ. ๒๔๐๔)

ลองอ่านคู่อีกฉบับหนึ่ง

เจ้านายฝ่ายเขมรทั้งปวง ซึ่งดำรงชีพอยู่ในกาลบัดนี้ ผู้ใดจะเป็นผู้สนิทคุ้นเคยกับข้าพเจ้ามากกว่าเธอมีหรือ คิดดูเถิดถึงการเมื่อเวลาปลายแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัวเธออยู่ในกรุงเทพฯ นี่เป็นอย่างไรกับข้าพเจ้า เธอก็ยอมแจ้งใจอยู่ทุกประการเมื่อคับใจแคบจิตก็ยอมไปมาหาสู่ตักมิด ๆ เวลาสองยามสามยามมิใช่หรือ” (พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดม ณ กรุงกัมพูชา วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๔ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗)

แต่พระนโรดมรักสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เท่าที่สมเด็จพระจอมเกล้าฯ รักพระนโรดมหรือเปล่าเลยอยู่ดี ๆ องค์พระนโรดมก็เอาเมืองเขมรไปยกให้ฝรั่งเศสเฉย ๆ แต่การเสียเมืองเขมรไปนั้นทรงเป็นการเล็กน้อย และทรงตีราคาประเทศเขมรไม่ถึงพันปอนด์ ดังพระราชหัตถเลขาต่อไปนี้

“และครั้งนั้น มีสเตอร์ริด เขียนหนังสือให้พระพิเทสกราบทูลว่า ถ้าจะโปรดให้เป็นกงสุลหรือ โปลิตีกอลเอเยนต์ รับราชการเอาธุระผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามอยู่เมืองลอนดอนแล้ว จะขอเอาเงินเบี้ยหวัดปีละพันปอนด์จะช่วยราชการฝ่ายสยาม ที่เกี่ยวข้องทุกบ้านทุกเมืองให้เต็มกำลัง ก็การฝ่ายสยามนี้เป็นบ้านเมืองมีเงินทองน้อย การที่เสื่อมเสียไปครั้งนี้ ก็มีแต่เรื่องเมืองเขมรเดิมเป็นเมืองส่งส่วยและบรรณาการอยู่ บัดนี้ฝรั่งเศสเอาไปเสีย ส่วยและบรรณาการก็ตกไป ถ้ามีสเตอร์ริดจะคิดเอาอำนาจอังกฤษ ไปกอดฝรั่งเศสเมืองเขมรมาขึ้นแก่ไทยตามเดิมได้ส่วยและบรรณาการ จะได้แก่เมืองเขมรอย่างก่อนเดิมตัวทีเดียว ไม่ขาดเลย รากาก็จะไม่ถึงพันปอนด์ ว่าตามจริง ๆ ส่วยเมืองเขมรเป็น ๕๕ หาบ คิดราคาหาบละซังเศษ และร่วบ้าง รงบ้าง ชีฝ้างบ้าง น้ำรักบ้าง พอเป็นตัวอย่าง

สินค้า ผ้าขาวแพรวบ้าง รวมราคาทั้งหมดประมาณ ๗๐ ชั่งหรือใกล้เคียงกับ ๗๐๐ ปอนด์ ต้องเสียของพระราชทานตอบแทน เป็นราคาเงิน ๒๔ ชั่ง ๒๕ ชั่ง คงได้แต่เมืองเขมรอยู่ใน ๗๐ ชั่ง หรือ ๔๐๐ ปอนด์เศษ เมื่อเป็นดังนี้เมื่อไม่ได้เมืองเขมรคืนมา จะไม่ดีกว่าต้องเสียพันปอนด์แก่ มิสเตอร์ริดหรือ”

(พระราชนิพนธ์จดหมายพระยาศรีสุนทรโวหาร ถึงขุนศรีสยามกิจ พ.ศ. ๒๔๑๐)

ง. ในการติดต่อกับฝรั่งเศส

เมืองไทยเราในสมัยนั้น ผู้ที่จะคุ้นกับธรรมเนียมฝรั่งดี ก็มีแต่สมเด็จพระจอมเกล้าฯ การรับรองต่าง ๆ ก็ต้องทรงจัดทำเอง ดังปรากฏต่อไปนี้

“มิสเตอร์ริด เข้ามาในแผ่นดินสยาม ได้เฝ้าที่เมืองเพชรบุรี ในสนามที่เล่นชิงช้าครั้งหนึ่ง บนพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ครั้งหนึ่ง ในกรุงเทพฯ มิสเตอร์ริดก็ได้ไปเฝ้าที่พระที่นั่งอนันตสมาคมสองครั้ง ก็ได้ทรงรับรองโสภาปราศัยดี ให้นำสิ่งรับส่งด้วยเรื่องราชการต่าง ๆ และทางสัญญาทางทะเลแครบนั้นด้วย นาน ๆ ครั้งหนึ่งมีงเศษ ที่เพชรบุรีมีดอยู่หน่อยหนึ่ง ไม่ได้พระราชทานน้ำองุ่นให้กินเพราะน้ำองุ่นที่นั่นไม่ได้พระราชทานแต่น้ำตาลโตนดไป”

(พระราชนิพนธ์จดหมายพระศรีสุนทรโวหาร ถึงขุนศรีสยามกิจ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐)

ความในลายพระหัตถ์อีกฉบับหนึ่งว่า

“เพราะเขาลือกันว่า เจ้าชีวิตเมืองไทยมั่งมีเงินทองมาก ล่อให้อยากด้วยของที่อยาก ก็คงเสียเงินให้ ชูให้กลัวด้วยของที่น่ากลัว ก็คงเสียเงินให้ อะไร ๆ ขึ้นก็มีผู้มาพูดตะจะเอารางวัลบ้าง ตะจะให้เสียเงินบ้างไม่สมประสงค์ ก็คืนรนไปต่าง ๆ”

(พระราชนิพนธ์จดหมายพระศรีสุนทรโวหาร ถึงขุนศรีสยามกิจ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๙)

ลายพระหัตถ์ต่อไปนี้ แสดงให้เห็นเหตุผลว่าทำไมจึงไม่สร้างทางรถไฟและมีโทรเลขในรัชสมัย สมเด็จพระจอมเกล้าฯ

“อีกฉบับหนึ่งลงในหนังสือพิมพ์ว่า พลฯ สมุหพระกลาโหม ให้เที่ยวทำแผนที่บ้านเมืองทุกหนทุกแห่งจะสร้างเรลโรด (รถไฟ) และเตลแครบ (โทรเลข) เพ่นพ่านทั่วเมืองไป ความนี้ก็ไม่จริงดอก เป็นแต่พูดล่อจะให้เอาเงินทำ จะได้บอกพวกฟ้องให้เอาลวดมาขายทำสายเตลแครบและให้มารับจ้างเป็น เอนเซเนีย กินเงินเดือนเดือนละพันเหรียญ และจะได้ส่งเครื่องรถไฟและเหล็กฟากปูทาง และจะได้จ้างเจ๊กจีนพวกฟ้องทำงานเรื่องรถไฟเตลแครบนี้มีผู้มากกราบทูลเข้าชี้ หรือเขียนหนังสือมาถวาย ชักชวนให้ลงทุนทำ ในปีหนึ่งโดยน้อยก็กว่า ๒๐ ครั้ง เมืองไทยทำรถไฟขึ้น ก็จะไม่มีคนเดินเพราะทางเดินคือ ลำน้ำ ชูระเขาไม่ร้อนนัก เขาก็ไม่ยอมเสียค่าจ้างรถไฟให้ ถึงเตลแครบก็เหมือนกัน”

(พระราชนิพนธ์จดหมายพระศรีสุนทรโวหาร ถึงขุนศรีสยามกิจ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐)

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า

ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ดัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

เราจะต้องเข้าใจอย่างหนึ่งว่า สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่ได้เคยเสด็จประพาสนอกประเทศและเห็นโลกกว้างขวาง เหมือนสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จึงทรงวินิจฉัยเรื่องราวภายในวงความจำเป็นของเมืองไทย ช่วงเวลานั้นด้วยเหตุนี้ จึงเคยมีเรื่องกริ้วนักหนาที่สร้างถนนเจริญกรุงใหญ่เกินไป ทรงเห็นว่าเพียงครึ่งหนึ่งก็พอแล้ว แต่ก็สร้างไปเสียแล้ว เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ถนนเจริญกรุงที่มีอยู่ในเวลานี้ จึงกว้างใหญ่เกินพระประสงค์ไปตั้งเท่าตัว

จ. เรื่องเบ็ดเตล็ด

๑. การถือน้ำนอกพระราชอาณาจักร

เมื่อข้าพเจ้าอยู่ในยุโรป นึกพิศวงว่า ทำไมในสถานทูตไม่มีการถือน้ำประจำปีเข้าใจเสียว่าไม่ทำกันเอง เป็นการปล่อยปลดละเลย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ท่านอัครราชทูตที่ปารีสสั่งให้จัดการทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เสด็จสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ ประทับอยู่ที่นั่น ทรงค้ำว่าพิธีถือน้ำจะทำนอกพระราชอาณาเขตไม่ได้ จึงต้องระงับไป ข้าพเจ้าฟังทราบเมื่อได้อ่านพบพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นี้เอง ว่ามีข้อห้ามการถือน้ำนอกประเทศ ความในพระราชหัตถเลขามีดังต่อไปนี้

“และการถือน้ำนี้ ทำได้แต่ในแขวงเมืองที่เรียกว่า เมืองน้ำพิพัฒน์สัตยาเท่านั้น จะทำจะถือน้ำในเขตแดนท่านผู้อื่นนั้นไม่ได้ ห้ามอยู่ ทูตอย่าหลงชวนกันถือน้ำในเรือก็ดี แผ่นดินก็ดี ของเจ้าอื่นนายอื่นเลย ถึงจะฝากน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไปแต่กรุง ก็จะไม่ถือน้ำแผ่นดินเจ้าอื่นนายอื่นไม่ได้ ถึงราชการไปราชการทัพนอกประเทศก็ดี เป็นทูตไปญวน ไปจีนก็ดี ไม่เคยถือน้ำเลย จงรู้อย่างธรรมเนียมในการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาดังนี้แล”

(พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูต ลงวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐)

๒. วิธีปักปันเขตแดน

ต่อไปนี้เป็นทัศนของพระองค์ เรื่องแนวเขตแดน

“ว่าตามความเห็นประโยชน์ การที่แบ่งเขตแดนด้วยฝั่งน้ำนั้นไม่สู้ดี ถ้าแม่น้ำนั้นไม่เป็นบ้านผู้คนก็ค่อยยังชั่ว ถ้าเป็นบ้านเมืองคนอยู่ในฝั่งน้ำทั้งสองข้างก็เป็นที่รังเกียจวิวาทกัน ไจรผู้ร้ายข้างโน้นจะข้ามมาข้างนี้ หรือข้างนี้เมื่อไปธุระทำมาหากินก็จะถูกพาไลเป็นไจรผู้ร้ายคนโทษหรือเป็นคนเป็นหนี้เป็นสินเกี่ยวข้อง หนีหายไป ๆ มา ๆ ข้างไหน อำนาจน้อยก็จะไปเร่งเอาก็จะไม่ได้ ถ้าถึงคราวถูกเร่งเอาก็จะถูกแข็งไปเสียเปรียบ ถ้าเขตแดนไปแบ่งกับที่เขาได้นั้นดี แต่ต้องชี้ให้เห็นว่า เขาไหนแนวไหน ซึ่งว่าด้วยประโยชน์อย่างนี้ จะไปเถียงเอาให้ได้ดังว่าไม่ได้ คงอยู่ตามที่เป้นเมื่อคราวพม่ากับไทยต่อแดนกันที่เท่าไร คนทั้งปวงเป็นอันมากรู้ว่าเป็นของข้างไหนก็คงตามอย่างนั้น เหมือนเช่นพระเจดีย์สามองค์นั้น ตลอดไปจะได้เป็นดี”

(พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๗)